

Ernst E. Hirsch'in otobiyografisinde Türkiye değerlendirmesi

Melda KESER¹

APA: Keser, M. (2020). Ernst E. Hirsch'in otobiyografisinde Türkiye değerlendirmesi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (19), 734-744. DOI: 10.29000/rumelide.752791.

Öz

Alman hukuk profesörü Ernst E. Hirsch 1933 yılında, Nazi rejimi nedeniyle Türkiye'ye göç etmiştir. Türkiye'de 20 yıl görev yapan ve Türk vatandaşlığına geçen Hirsch, 1982 yılında Almanya'da yayınlanan *Aus des Kaisers Zeiten durch Weimarer Republik in das Land Atatürks-Eine unzeitgemässe Autobiographie* başlıklı otobiyografisini kaleme almıştır. Hayatının tüm aşamalarını, ülkelerin tarihi süreçleri çerçevesinde ayrıntılı olarak aktardığı ve üç bölümden oluşan eserinin üçüncü bölümü Türkiye'deki yaşamına dairdir. Hirsch bu bölümde Türkiye'ye dair birçok bilgi aktarmaktadır. Ancak, bu bilgi aktarımında özellikle, yabancı profesör olma durumu ve reform sürecinde dil unsurunun etkileri üzerinde durduğu dikkat çekmektedir. Bu konuları, hem Türkiye'nin hem de yabancı profesörlerin içinde buldukları durumlar çerçevesinde değerlendirmektedir. Bu bağlamda eser Alman edebiyatında Türkiye'nin Cumhuriyet tarihine ilişkin bilgilere yer vermesi açısından önemlidir. Eserin kapsamı oldukça geniştir. Ancak, Hirsch'in hemen her kısımda Türkçe, dil çalışmaları, çeviri konularının önemi üzerinde durduğu görülmektedir. Bu nedenle, yürütülecek bu çalışmada, Hirsch'in dil konusundan yola çıkarak yapmış olduğu değerlendirmeler ele alınacaktır. Böylece, Alman yazınında yer alan Türkiye imgesi konusunda Alman Edebiyatı alanı başta olmak üzere, çeviri, tarih ve sosyoloji alanlarına da katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Ernst E. Hirsch, otobiyografi, Alman edebiyatı, Türkçe dil reformu

Evaluation of Turkey in Ernst E. Hirsch's autobiography

Abstract

Ernst E. Hirsch, German law professor, migrated to Turkey in 1933 because of the Nazi regime. Hirsch who worked in Turkey for 20 years and became a Turkish citizen wrote the autobiography that published in Germany and named *Aus des Kaisers Zeiten durch Weimarer Republik in das Land Atatürks, Eine unzeitgemässe Autobiographie*. The second part of his work, which consists of two main chapters, and he wrote the every phases of his life in detail within the framework of the historical process of the countries is about his life in Turkey. Hirsch gives alot of information about Turkey in this part. However, it is remarkable that he especially focused on his "foreign professor" status and the effects of the language element in the reform process. He evaluated these subjects within the framework of the status in both Turkish and foreign professors had. In this context, this work is very important because it gives information regarding to history of the Republic of Turkey in the German literature. The content of the work is quite wide. However, it is seen that Hirsch focused on the importance of Turkish, Language studies and translation in almost every part. Therefore, in this study evaluations that is made by Hirsch based on language will be discussed.

¹ Arş. Gör. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Alman Dil ve Edebiyatı Bölümü (Tekirdağ, Türkiye), meldakeser@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0726-3535 [Makale kayıt tarihi: 21.05.2020-kabul tarihi: 20.06.2020; DOI: 10.29000/rumelide.752791]

Thus, it is aimed to contribute the discipline of translation, history, sociology and especially German literature which include the Turkish image in it.

Keywords: Ernst E. Hirsch, autobiography, German literature, reformation of Turkish language

Giriş

Ernst E. Hirsch 1980 yılında kaleme aldığı otobiyografisinin Türkiye bölümünde Türkiye'ye, Türkiye'deki işleyişe, reformlara, sosyal yapıya, Türkiye'nin tarihine ve bunlar çerçevesinde kendi yaşamına, çalışmalarına yer vermektedir. Eser incelendiğinde, bilim insanı olarak politik değil, nesnel değerlendirmelerde bulunduğu dikkat çekmektedir. Eserin tamamına hâkim olan bu yaklaşımı, Almanya'yı, Türkiye'ye göç etmesine neden olan şartlar çerçevesinde ele alında da görülmektedir. Buna rağmen, Almanca kaleme aldığı ve 1982 yılında Almanya'da yayınlanan bu eseri, Alman Edebiyatında ilgi görmemiştir (Stock, 2008, s.1). Oysa eser, Hirsch'in 20 yılını geçirdiği Türkiye'den ziyade Almanya'daki yaşamını ele almaktadır. Türkiye'de Hirsch, üniversite reformu konusundaki çalışmalarda başarılı bir bilim insanı olarak değinilmek suretiyle ele alınırken, hukuk alanındaki katkıları konusunda hukuk alanındaki çeşitli yayınlarda konu edilmiştir. Almanya'da ise Hirsch'e bunlardan farklı olarak bazı çalışmalarda, Türkiye'yi sadece övdüğü, hiç eleştirmediği ve bu şekilde gerçekleri yansıtmadığı yönündeki eleştiriler çerçevesinde yer verildiği görülmektedir (Dalaman, 1998, s.7-12).

Hirsch'in otobiyografisine bakıldığında, siyasi veya salt eleştiren bir bakış açısı yerine, yaşadıklarını olduğu gibi aktaran ve beraberinde yaşadığı süreçlere ilişkin tarihi bilgileri de okuyucuya sunan bir eser olduğu görülmektedir. Bu özelliğiyle, eserin belgesel yazın özelliği de taşıdığını söylemek mümkündür.² Bu nedenle bu çalışmada, Türkiye'de dâhil olduğu reform sürecindeki zorlukları nesnel bir biçimde konu ettiğine dair verilerin, dil konusundaki değerlendirmeleri bağlamında ortaya konması amaçlanmıştır.

Bu doğrultuda, Hirsch hakkında ve otobiyografisi ile otobiyografinin Türkiye bölümü konusunda kısaca bilgi verildikten sonra, Türkiye'deki çalışmaları sırasında yaşadıkları ve aktardıkları, sık sık değinmesi sebebiyle dil konusu bağlamında ele alınacaktır. Böylece, Türkiye konusundaki değerlendirmelerinin özelliklerinin tespit edilmesi ve eserin Alman Edebiyatına sunduğu Türkiye imajının ortaya konması amaçlanmıştır.

Ernst Eduard Hirsch

Alman hukuk profesörü Ernst Eduard Hirsch, 20 Ocak 1902 tarihinde Almanya/Hessen Eyaleti Friedberg şehrinde dünyaya gelmiştir. 1920-23 yılları arasında Frankfurt, Münih ve Giessen Üniversitelerinde hukuk öğrenimi görmüş, 1924 yılında Giessen'de ünlü hukukçu Leo Rosenberg danışmanlığında doktorasını tamamlamıştır (Krüger, 1986, s.2). 1930 yılında doçent unvanını kazanmış, 1930-33 yılları arasında Frankfurt Üniversitesinde doçentlik ve 1931-33 yıllarında hâkimlik yapmıştır (Biographisches Handbuch, 1999, s.513). Yahudi olması nedeniyle, 1933 yılında Hitler rejiminin uygulamaları sonucunda işten çıkarılmıştır. Yurt dışında yaşayabileceği yerler arasından önce Amsterdam'ı seçmiş, orada üniversitede tanıdığı profesörler ile iletişime geçmesi sonucunda kendisine sunulan iş imkânını değerlendirmiş ve Amsterdam'a göç etmiştir (Hirsch, 2017, s.183-186). Amsterdam'a taşınmasından kısa süre sonra Philipp Schwartz'ın, İstanbul'da yürütölen üniversite

² Belgesel yazın konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Bağ, 2014.

reformunda yer alması yönündeki teklifini almış, kapsamlı bir değerlendirmeden sonra teklifi kabul etmiş ve Ekim 1933'te İstanbul'a göç etmiştir (a.g.e., 2017, s.189-190). 21 Eylül 1941 tarihinde Türk vatandaşlığını almış (a.g.e., s.307), 1952 yılında Almanya'ya geri dönmüş, Berlin Freie Universität'te rektör seçilmiş, 1955 yılı ikinci yarısına kadar bu görevine devam etmiş, 1967 yılında emekliye ayrılmış, Alman vatandaşlığını geri aldıktan sonra da, ömrünün sonuna kadar Türk vatandaşlığında kalmıştır (Krüger, 1986, s.4).

Hirsch henüz 30 yaşındayken, başarılı bir akademisyen ve hukuk uzmanı olarak tanınmıştır ve göç etmek zorunda kalmış olmasa, çalışkanlığı ve başarılarıyla Almanya'da çok iyi yerlere gelebilecek biri olarak değerlendirilmektedir (Krüger, 1986, s.2). Hukuk eğitimini, 19. yüzyılın ünlü hukuk uzmanı Rudolf von Jhering'in hukuk öğrenimi ekolünden almıştır. Kendisi de aynı ekolü Türkiye'de uygulamıştır (Karayalçın, 2017, s.12). Özverili çalışmalarını Türkiye'de bu çerçevede sunmuş, önemli işlere ve başarılarla imza atmıştır. Almanya'ya döndükten sonra da Türk vatandaşlığında kalmasının yanı sıra, Türkiye'deki meslektaşları ve öğrencileri ile de bağını sürdürmüştür. Almanya'daki akademisyenliği süresince Türkiye ve Türklerle ilgili çalışmaya devam etmiş, Türk öğrencileri akademisyenliğe yetiştirmiş, Türk avukatlarla iletişim içinde olmuştur (Hirsch, 2017, s.390).

Otobiyografisinin özellikleri üzerine

Ernst Hirsch, otobiyografisini üç bölüme ayırarak kaleme almıştır. Bu üç bölümün ikisi Almanya'daki yaşamına ilişkin, üçüncü bölüm tamamen Türkiye'deki yaşamını konu etmektedir. Böylece, Hirsch'in otobiyografisinin içerik açısından bu çalışma kapsamında iki bölüme ayrılarak ele alınması mümkündür. Buna göre, birinci bölüm Almanya'da doğduğu yeri, ailesini, çocukluğunu ele alarak başlamakta ve Nazi rejimi nedeniyle ülkeden ayrılmaya karar verdiği günleri aktardığı kısım sonlanmaktadır. İkinci Bölüm ise, Türkiye'ye geliş süreciyle başlayıp, Almanya'da Berlin Freie Universität'te göreve başlamasıyla son bulmaktadır. Hirsch, Almanya'ya döndükten sonraki süreci, bu otobiyografisine özellikle dâhil etmemiş, Almanya'daki yeni göreviyle başlayan otobiyografisinin, ölümünden 30 yıl sonra yayınlanmasını istemiştir (Karayalçın, 2017, s.8). Böylece, yaşamının ilk 50 yılını, Almanya ve Türkiye'nin siyasi ve kültür tarihleri bağlamında okuyucuya sunmuştur. Eseri, Türkiye hakkında verdiği bilgilerin konu çeşitliliği bakımından, Türkiye tarihi ile ilgilenen her okuyucuya hitap etmektedir.

Hirsch, otobiyografisini, sağlık sorunlarına rağmen kaleme alıp tamamlamış, fakat çalışmasını kabul eden bir yayınevi bulamamıştır. Uzun uğraşlardan sonra ve masrafını kendisi üstlenerek, 1982 yılında Almanya'da bastırılmıştır. Otobiyografinin Türkçe çeviri sürecini, eski öğrencileri ve çalıştığı kürsünün sonraki profesörleri olan akademisyenler üstlenmiş, 1985 yılında Ankara'da yayınlamıştır. Hirsch, ölmeden önce çeviriyi görmüş ve "harika" olarak değerlendirmiş (Krüger, 1986, s.9), fakat eser yayın sürecindeyken, 29 Mart 1985 tarihinde vefat etmiştir.

Otobiyografinin Almanya'da yapılan ilk baskısında başlığı, içeriğindeki konuların çeşitliliğine uygun olarak oldukça uzun ve geniş kapsamlıdır. *Kaiserin ülkesinden çıkıp Weimar Cumhuriyetinden geçerek Atatürk'ün Ülkesine – Eski bir Otobiyografi*³ başlığını taşıyan ve Alman yayınevlerinin basmaya yanaşmadığı bu baskının satışı da az olmuştur. Bu nedenle, kitabın kısaltılmış ve 2008 yılında yapılmış yeni baskısı için *Ernst E. Hirsch: Als Rechtsgelehrter im Lande Atatürks* (Ernst E. Hirsch: Atatürk'ün Ülkesinde bir Hukuk Uzmanı) başlığı kullanılmıştır. İçerik değiştirilerek, sadece Almanya'dan ayrılma nedenleri ve Türkiye'de geçirdiği yıllar sunulmuştur. Türkiye'de ise aynı yıl

³ Almanca başlığın bu çalışma için çevirisidir.

kitabın 10. baskısı çıkmıştır (Stock, 2008, s.1). Bu çalışmada kullanılan basım ise, 2017 yılında Tübitak tarafından, Fatma Suphi'nin evirisi, *Anularım - Kayzer Dönemi Weimar Cumhuriyeti Atatürk Ülkesi* başlığıyla yapılmış 13. Ve son basımdır.

Ernst Hirsch'in otobiyografisi dikkatle incelendiğinde, Türkiye'de bulunduğu 20 yıl içerisinde bizzat kendinin yaşadığı veya tanık olduğu ayrıntıların çok olmasının yanı sıra, kendisinin de konuları oldukça ayrıntılı biçimde ele aldığı görülmektedir. Buna, *Kemalist Türkiye'nin Benim Tank Olmadığım İlk On Yılı* başlıklı bir bölüm kaleme alması önemli bir örnektir. Sadece kendi yaşadığı dönemi, yaşadığı anın bilgisi içinde sunmak yerine, yaşadığı sürecin öncesini ele alarak değerlendirmektedir. Hirsch'in bu yaklaşımı, otobiyografinin genelinde hâkim olan önemli bir özelliği ortaya koymaktadır: değerlendirme şekli, iyi veya kötü olarak etiketlemek üzerine değil, anlamak ve tanımlamak üzerine kuruludur. Türkiye'nin üniversite reformu sürecinde yaşadığı zorlukları da kendisinin yaşadığı zorlukları da, sebepleri ne olursa olsun, nesnel bir şekilde ele almaktadır. Bunu yapabilmek için de, durum ve olayların sadece sonucunu veya kendisi üzerindeki etkisini değil, öncesini – kaynağını kavratmaktadır okuyucuya. şahsına doğrulmuş hiçbir olumsuzlukta ise isim vermemektedir. Bu yaklaşımı da, Almanya veya Türkiye ayırmaksızın, geneldir. Yaşadığı bir mağduriyet varsa, bunu sadece bilgi olarak kısaca söyleyip, o durumun sebep olduğu konuya veya olaya geçmektedir. Bu nedenle otobiyografisi, Türkiye'deki yaşamı konusunda aktardığı bilgilere bakıldığında (eleştirisini olsa dahi) bir hukuk profesörününün yaşam hikâyesi olduğu kadar, bir ülke tarihinin incelemesi ve değerlendirmesi olarak da görülmeye uygundur.

Hirsch'in otobiyografi içeriği ve konuları değerlendirmesinde dikkat çeken diğer bir unsur ise, Cumhuriyet'in ilanından sonra ülkede Türkçe konusunda yapılan reformlar, yaşanan gelişmeler, bunların yabancı profesörlere etkisi ve dolayısıyla dönemin - üniversite başta olmak üzere - reformasyon sürecinde yaşanan zorlukları sıklıkla ele almasıdır. Hirsch'in, söz konusu reformasyon sürecinde Türkiye'ye gelip Türkçeyi en çabuk öğrenen akademisyen olduğu, otobiyografisinde birçok kısımda değinmesinin yanı sıra, Hirsch hakkında artık genel geçer bir bilgidir. Dolayısıyla, Hirsch'in Türkçe'nin reformasyonu konusuna eğilmesinin, şikayetlenmek manasında bir yaklaşım olmadığı açıktır. Kendisi dördüncü öğretim yılına, evirmensiz ve interaktif ders verecek kadar Türkçeye hâkim olmuş bir akademisyen olarak başlamış ve sayısız Türkçe yayın yapmışken, dil konusunun reformasyon sürecine etkileri ve bu konuda yaşanan zorlukları ele alması ve vardığı değerlendirmeler önemlidir.

Otobiyografisinde Türkiye değerlendirmesi

Ernst Hirsch, 1933 Mart ayında işten çıkarılmasının ardından Amsterdam'da kendisine sunulan iş imkânını kabul etmiş ve üniversitedeki yeni görevine başlamak üzere Almanya'dan ayrılmıştır. Amsterdam'da yeni öğretim dönemine hazırlandığı süreçte Türkiye'deki üniversite reformu kapsamında kendisine Philipp Schwartz tarafından iletilen davet üzerine, İstanbul Üniversitesi Ticaret Hukuku kürsüsünün başına geçmek üzere aldığı görev için 1933 Ekim ayında Türkiye'ye göç etmiřtir⁴. Almanya'dan göçünü "tedbir amacıyla, gönüllü olarak ülkeden ayrılmak" şeklinde tanımlamaktadır (Hirsch, 2017, s.188). Hirsch'in bu tanımı, Türkiye'deki tutumunu anlamak açısından önemlidir. Hirsch her zaman Türkiye'ye şükran duymuş, Türkiye'yi kendisine ikinci bir vatan değil, Almanya'nın olduğu gibi kendi ülkesi saydığı bir vatan olarak görmüştür (Krüger, 1986, s.5). alışkanlığı ve

4 Sürece ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Hirsch, 2017, s.189-192.

üstlendiği onlarca görevi başarıyla yerine getirmesinde bu bağlılığı etkendir, fakat doğru bildiğini savunmasına, yanlış gördüğü bir uygulamaya karşı çıkmasına da engel olmamıştır⁵.

Hirsch, Amsterdam'a gittiğinde Hollandaca çalışmaya başlamış, Türkiye'ye geleceği kesinleşince de Amsterdam'da Türkiye hakkında kitaplar aramıştır. Bir tek 1933 yılında yeni basılmış bir kitap bulduğunu ve oldukça kapsamlı bir bilgi edindiğini aktarmaktadır (Hirsch, 2017, s.191). Türkiye hakkında araştırmalarına yolculuğu süresince de devam etmiş, Viyana'da Türkçe kitabı bulmuş ve trende Türkçe öğrenmek için çalışmaya başlamıştır. Daha yolculuk sırasında Türkçe öğrenme çabası ilk bakışta, Alman akademisyenlere getirilen "3 yıl içinde Türkçe öğrenme" şartı nedenine bağlı gibi görünse de, aslında Hirsch'in çalışma disiplini ortaya koymaktadır. İçinde bulunduğu zorlu şartlarda görev ve sorumluluklarını her zaman yerine getiren bir bilim insanı olmasına, Türkiye'deki sürecinin kendisi için belki de en zor kısmı olan, 1944 yılında "kız kardeşinin, kocası ve küçük yaştaki oğluyla toplama kampında öldürüldüğünü haber aldığı" zaman gösterilebilir.

Hirsch, otobiyografisinin Türkiye ile ilgili bölümüne Türkçe hakkında bilgi vererek başlamaktadır. Seslerin telaffuzu hakkında bilgi verdikten sonra, Türkçedeki bazı ses kullanımlarını yazılı ifadeye bir Alman'ın nasıl kullanacağını belirlemede zorluk yaşandığından söz etmektedir. Birkaç kelime arasından Paşa - Pascha ve Cemil-Dschemil sözcüklerini bu konuda örnek olarak birlikte vermektedir. Kendisinin kararının, Almancada bilinen ve kullanım şekli yerleşmiş bir kelime olan "paşa"yı Pascha olarak, diğer yeni kelimeleri ise Türkçedeki yazımına uygun kullanmaya yönelik olduğunu ifade etmektedir (a.g.e, s.187). Bu noktada "karar verme" gerekliliğini vurguladığı görülmektedir. Böylece, bir Alman olarak Türkçeyi öğrenirken telaffuzun yazıya dökülmesi konusunda sıkı sıkıya bağlı olacağı kuralların olmadığını vurgular görülmektedir. Hirsch'in ilerleyen kısımlarda, dilin özelliklerinin saptanması ve bağlı kalınacak kurallar konusundaki değişkenliğe ve bunun getirdiği zorluklara ilişkin yorumu burada da dikkat çekmektedir.

Hirsch İstanbul'a varışının ertesi günü, görev yapacağı fakülteye gitmiş ve dekanlığa kendini tanıtmıştır. Fakültenin profesörleriyle, profesörler odasında gerçekleşen tanışma için, kendisini candan selamladıklarını, hep birlikte Türk kahveleri eşliğinde Fransızca sohbet ettiklerini aktarmaktadır. Derslerin hangi dilde verileceği konusunda da fikir alışverişinde bulunmaları üzerine, çevirmen bulmanın zorluğunu, Almanca bilenlerin sayısının çok az olduğunu, dersleri Fransızca vermesini önerdiklerini ifade etmektedir (a.g.e., s.201). Hirsch ve aynı dönem Türkiye'ye göç eden Alman'lar ilk değildir. Türkiye, Almanların çeşitli iş ve meslek kolları vesilesiyle uzun süreli kalmakta olduğu bir ülkedir. Alman bilim insanlarının toplu göç hareketi, sadece işleyiş ve nitelik bakımından farklıdır, fakat Almanların ve Türklerin iletişim kurma zorunluluğu ilk değildir. Bu iletişim ihtiyacının Fransızca ile karşılandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Hirsch'in yolculuğunda yaşadığı bir karşılaşma ve sohbet bunu doğrulamaktadır. Yanındaki yolcu, Türkiye'ye gidip gelen Avusturyalı bir ihracatçıdır ve Hirsch'in Türkçe öğrenmesini garipser. O zamana dek, Osmanlı imparatorluğu zamanında veya Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana birçok kişinin görevle gittiğini, ama kimsenin onları dil öğrenmeye mecbur etmediğini, Fransızcanın zaten ortak dil olduğunu ifade eder (a.g.e., s.193). Hirsch, otobiyografisinin *Dil Maddesi* başlığı altında, iş sözleşmesinin, Türkçe öğrenme şartını ifade eden 2. Maddesinin 3 numaralı hükmü diyerek bu konuyu ayrıntılı şekilde ele almıştır. Aktarımına göre, Birinci Dünya Savaşı sürecinde 1915-1918 yılları arasında Darülfünunda 17 Alman bilim adamı ders

⁵ 1943 yılında, enflasyona oranla maaşının yetersiz olması nedeniyle sözleşmesini uzatmak istememesi (A.g.e., s.306-307), 1946 yılında İşçi Sigortaları Kurumu'ndaki görevi sırasında, bakanın kurum ödeneklerini kullanma talimatındaki hukuka aykırılığa karşı çıkması ve bakanın ısrar etmesine karşılık, genel müdürle birlikte kurumdan istifa etmesi (A.g.e., s.350-352) bunlara sadece iki örnektir. Eğitim yöntemleri ve uygulamalar konusunda fikir ayrılıklarına düşülen durumlarda da yine prensiplerine bağlı kalmıştır.

vermekle görevlendirilmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra, 1933'ten birkaç yıl önce görevlendirilmiş 3 Fransız ve 1 İsviçreli profesörden de böyle bir istekte bulunulmamıştır. Ancak, Hirsch de kendilerine getirilmiş şartın haklılığını açıklamaktadır. Öğretmen ğrenci ilişkisinde dilin doğal bir araç olduğunu, bu araç yeterli olmadan öğrenmenin neredeyse imknsız olduğunu ifade etmektedir. Öte yandan, milli devletlerde, aynı dili konuşuyor olmanın temel kural olduğunu belirtmekte, niversite eğitiminde bu kuralın dışına çıkılacak ve öğrencilere yabancı dilde ders verilecekse eğer, bunun ancak o öğrencilerin lisede ilgili yabancı dili öğrenmesiyle mümkün olabileceği görüşündedir. Böyle bir Őeyin ise ancak Galatasaray Lisesi gibi okullarda, yabancı dilde öğrenim görmüş olanlar için geçerli olabileceğini, oysa mevcut şartlarda lisede Fransızca'yı veya Almancayı yeterli derecede öğrenmiş ğrenci sayısının toplam ğrenci sayısına göre oldukça az olduğunun altını çizmektedir (a.g.e., s.216).

Böylece, Almanlarla eğitim ğretim, çeşitli meslek ve iş gruplarına yönelik uzun yıllardır ilişkiler olsa da, Almancanın Türkiye'de gerçek anlamıyla yabancı bir dil olarak kaldığı anlaşılmaktadır. Çevirmen bulmanın zorluğu da bu bağlamda anlaşılır olmaktadır. Ancak, Almanca ile Türkçe arasında çevirmen bulunması zor olsa da, derslerin Alman göçmen bilim insanları tarafından en az ilk 3 yıl bu Şekilde yürütüldüğü bilinmektedir. Hirsch'in farklı zamanlarda farklı evirmenleri olmuştur. Otobiyografisinde bu kişilere ilişkin aktardığı bilgilere dikkat edildiğinde, hepsinin ortak özelliğinin "Almanya'da bulunmuş, öğrenim görmüş" olduğu fark edilmektedir. Ayrıca, aralarında filologların da olduğu, fakat onlarla da özel alan bilgisine hâkim olmadıkları için zorlandığı bilinmektedir (Schlötzer, 2016, s. 213). Üniversite reformu kapsamında getirtilen yabancı akademisyenlerin Türkçe öğrenmelerinin iş sözleşmeleri ile bağlayıcı hale getirilmesi, salt ders verme konusu için değildir. Türk ğrencilerin Türkçe eğitim görmesi, yabancı bilim insanları tarafından üretilen eser ve çalışmaların Türkçe olması gibi nedenlerin de bu kararda etkili olduğu göz ardı edilmemelidir. Bu gereklilikler, niversite reformunun bir parçası olmakla beraber, Türkçe'nin kullanımında ve çeşitli uygulamalarda ortaya çıkan farklılıklar nedeniyle reformu zaman zaman da zorlaştırmış unsurlardır.

Dil ğrenimi beklentisi, niversite reformu kapsamında belirlenmiş kriterler doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Hirsch'in otobiyografisindeki aktarımına göre, yükseköğrenimin iyileştirilmesi için çalışma yapmak üzere İsviçre'den çağrılan pedagog Profesör Albert Malche'nin, Türkiye'de yapılması gereken niversite reformu için hazırlamış olduğu raporda dil konusunu sadece yabancı profesörlerin Türkçe öğrenimiyle sınırlandırmamıştır. Görevlendirilen ğretim yelerinin Türkçeyi 3 yıl içinde öğrenmek için elinden geleni yapması, öte yandan ise öğrenciler için Fransızca, Almanca, İtalyanca ve Rusça öğretmek üzere yabancı dil okullarının kurulması kararına varılmıştır. Böylece dil bilmemekten kaynaklanan zorlukların iki taraflı olarak zamanla ortadan kaldırılabileceği dşnlmştir (a.g.e., s.217).

Hirsch karşılıklı iyi niyetle yapılmış bu programları değerlendirirken, bazı önemli ayrıntıların gözden kaçırılarak kararlar alındığını belirtmektedir. Philipp Schwartz ile Almanya'dan g edecek bilim insanları için görüşmeler başlamadan kısa bir süre önce, 1 Kasım 1932 tarihinde Türkiye'de dil seferberliği ilan edildiğini, bu seferberlikle dilde radikal bir reform sürecinin başlatılmasının hedeflendiğini ve bunun da gerçekleştiğini aktarmaktadır. Dilin en devingen hale ulaştığı böylesi bir süreçte, Türkçe'nin gazete ve dergilerde, İstanbul'da memurların yazı dilinde kullandığı haliyle hareketsiz durduğunun sanıldığı görüşündedir. Latin alfabesine geçişin henüz çok yeni olduğu da göz ardı edilmiştir Hirsch'e göre. Latin alfabesi bir noktada Türkçeyi ğrenmeyi yabancılar için mümkün kılıyor olsa da, dilde imla, vurgu, dilbilgisi kuralları ve kelime hazinesi bağlamında Arapça ve Farsçanın etkisinin ayrıca bir değişim getireceğinin de öngörülememiş olduğunu ifade etmektedir. Bunlar göz önünde bulundurulduğunda, dil maddesini içeren sözleşmeye atıkları imzayı açık ek imzalamaya benzetmektedir. Çünkü bilimsel alanda kullanılan terim ve ifadeler de dil reformunda

değişime uğrayacaktır. Türkçeyi geldikleri gün itibariyle başlayarak 3 yıl içinde öğrenmekle yükümlü olan kişiler, aynı zamanda dönüştürülmeye uğraşılan, kelimeleri silinip yerine yenilerinin konacağı bir dili öğrenme zorunluluğunda olmuştur (a.g.e., s.217-218).

Hirsch, Türkiye’de göreve başladığında 31 yaşındadır. Çalışkanlığı ve genç oluşunun getirisi olarak da Türkçeyi 3 yılda, yardım almaksızın konuşup yazacak şekilde öğrenmiştir. Ancak, Türkçeyi bu kadar ilerletmeden önce de dersleri için çeşitli denemeleri olduğunu otobiyografisinde ayrıntılı olarak aktarmaktadır. Hava şartlarından dolayı çevirmenin derse gelemediği bir günde, önceden hazırlamış olduğu ve çevirmenin Türkçeye aktardığı metni okuyarak ders işlemiştir (a.g.e., s.222-223). Ondan da önce, derslere başladığı ilk zamanlarda ders için fasikül hazırlamış ve bunları çevirtmiştir. Öğrencileri mezun olurken, mizah dergisinde yayınladıkları anıda, hocaları Hirsch için Türkçe bilen çevirmen dilemiştir (a.g.e., s.253). Hirsch, dönemin son seminer dersini evinde, öğrencilerle yemekli, eğlenceli toplantılarla noktalayacak şekilde vermektedir. Bu toplantılarda da öğrencilerinin, Hirsch ve çevirmenlerine dair anekdotları skeç şeklinde oynadığını aktarmaktadır (a.g.e., s.257).

Hirsch, çeviri konusunda yaşadığı zorlukları paylaştığı meslektaşı ve Türkiye’deki yakın dostlarından Muhlis Ete’nin önerisiyle, bölümün 2. Sınıf öğrencisi Halil Arslanlı ile tanışmıştır. Halil Arslanlı, Almanya’da yaşamış, orada ortaokula gitmiş, ardından yüksekokulda okumuştur. Almancası, Hirsch’in değerlendirmesine göre bir Alman kadar iyidir (a.g.e., s.220). Hirsch, Arslanlı’dan dersler almaya başlamış ve 6 ay sonra gazete ve kanun metinlerini kendi başına okuyup anlayacak kadar Türkçeyi öğrenmiştir (a.g.e., s.221). Halil Arslanlı, Hirsch’e asistanlık ve Türkçe öğretmenliği yapmanın yanı sıra, yıllar sonra Ankara Hukuk Fakültesinde meslektaşı olmuştur.

Hirsch ulaştığı bu Türkçe seviyesini yazılı dil olarak hukuk diline hâkimiyet açısından başarılı, fakat halkın konuştuğu dil seviyesi açısından yetersiz görmektedir. Ancak, bu yetersizlik yazı dili ile halk dili arasındaki uçurumdan kaynaklıdır. Halk dilindeki kelime hazinesi ile Osmanlıcadan miras ve Arapça ile Farsça sözcüklerin yoğun olduğu dilin kelime hazinesinin birbirinden farklı olduğunu, nedenleriyle ve neticeleriyle birlikte ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Beraberinde, Türk Dil Kurumuna reform görevi verilmesine ilişkin bilgileri de gerekçeleriyle sunmaktadır. Bu noktada, uygulamaya ilişkin değerlendirmesi önemlidir:

“Türk Dil Kurumunun 1932, 1934 ve 1936 kongrelerinde alman kararlar doğrultusunda, önce basım dili Arapça ve Farsça sözcüklerden adım adım arındırılarak, bunların yerine Öz Türkçe Sözcükler kullanılmaya başlandı. Bunlar ya günlük konuşma dilinde, özellikle de kırsal kesimde, gerçekten kullanılan sözcüklerdi, ya da Türkçe köklerden yapay olarak türetilmişlerdi. Ardından alfabetik düzenlenmiş cep sözlükleri yayımlanmaya başlandı; bu sözlüklerde eski karşılığı ile yeni sözcükler ve yeni karşılığı ile eski sözcükler yer alıyordu. Gazetelerin bu Türkçe sözlükleri, tıpkı bir roman tefrika eder gibi her gün birer parça basmaları istendi. Bundan amaç, Öz Türkçe konuşmak isteyen halkı, merakını nasıl ifade edeceği konusunda aydınlatmaktı. Başlangıçta halk da, basın da bu “icada” aldırış etmediler -tâ ki basına o güne kadar alışılmış deyimleri bırakarak bunların sözlükteki Öz Türkçe karşılıklarını kullanması resmen buyurulana kadar. Bu önlem, gazetelerin dehşetli tiraj kaybetmesinden başka bir sonuç vermedi, çünkü halk gazetede yazılanı anlamaz olmuştu. Buna bir de, entelektüel çevrelerde her zaman ve her yerde görüldüğü gibi, bazı Öz Türkçeci özel kişilerin, yazdıkları yazılarda Dil Kurumunun resmî listelerinde ve sözlüklerinde yer alan sözcüklerden başka bir de kendi uydurdukları sözcükleri kullanma hakkını kendilerinde görmeleri eklendi. Bu moda öylesine aldı yürüdü ki, yasalar önünde de durmadı” (a.g.e., s.223-224).

1930’lu yıllarda Türkçe’nin reformasyonu konusunda, üniversite içindeki gelişmeleri de otobiyografisinde değerlendirmektedir. 1937 Şubat’ta *İktisat ve Sosyal Bilimler Fakültesi* adıyla bir fakülte kurulması sonucunda, alan terminolojileri konusunun önemli bir sorun olarak gündeme geldiğini aktarmaktadır. Ayrılmadan önce öğretim üyelerinin ortak programda yer alması, fakülte

olarak ayrılınca yeni ders içeriği, sınav uygulamaları gibi konularda düzenlemeleri gerektirmiştir. Bununla beraber, o döneme kadar tüm bilim dallarında kullanılmış olan Arapça terimlerin yerine koyulacak terimlerin tespit edilmesi ve bir birlik sağlanması için çalışmalar başlamıştır. Komisyonlarda yrtlen tartışmalarda, Hukuk dilinin reformasyonuna pek sıcak bakılmadığını ifade etmektedir. Hukuk dilinde değişikliğe gitmek istemeyenlerin gerekçe olarak, kanunların alışılagelmiş dilde çıkmaya devam etmesinin gösterildiğini belirtmektedir (a.g.e., s.236). Hirsch'e göre, profesörlerin beklentisi burada bir nevi ters yönlüdür. Üniversite, bilim dilinde değişiklik yapmadıkça, eğitimde yeni bir dil kullanmadıkça, hukuk metnindeki kullanımın değişmesinin olanaksız olduğu görüşündedir. Bu bağlamda Meclisin de akademiden dil reformasyonu beklediğini, fakat bunun gözden kaçırıldığını dile getirmektedir (a.g.e., s.236). Öte yandan, profesörlerin dil çalışmalarında Fransızca etkisinin yoğun olduğuna dikkat çekmektedir. Seçilen bir terim Fransızca, Almanca ve İngilizcede aynı köke sahipse, Türkçe bilim dilinde hangi telaffuz ve imla ile kullanılacağı konusunda bu yaklaşımın belirleyici olduğunu aktarmaktadır. Görüşünü açıklamak için Almanca ve Fransızcada son hecesi –gie olan kelimeleri örnek göstermektedir. Bu hecenin Türkçeleştirilmesi konusundaki tartışmalara komisyonlarda rektörün de dahil olduğunu ve onun da Fransızca telaffuza göre kullanılması görüşünde olduğunu, gerekçe olarak da Türkçe'nin Fransızca telaffuza yatkın olduğunu, Almanca telaffuza ise ters dştgn gösterdiğini belirtmektedir. Bu gibi kelime değişimlerinde, kelimenin yazımı da telaffuz edileceği Őekle dnştrlmştir. Böylece, -logie hecesi Türkçeye "logi" yerine "loji" olarak yerleşmiştir (a.g.e. s.,237).

Hirsch'in hukuk eğitiminde dilin reformasyonu konusunda aktardığı bilgiler bununla sınırlı değildir elbette. Ancak en önemlilerinden biri daha ele alınacak olursa, eviri konusundaki hassasiyetine de örnek olması bakımından, Ankara Hukuk Fakültesinde görev yaptığı sırada, dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ile arasında yaşanan bir anlaşmazlığa değinmek yerinde olacaktır. Hirsch, Kasım 1943'te Ankara Hukuk Fakültesinde göreve başlamıştır. Ankara Hukuk Fakültesi o dönem, 10 yılda gelişmiş İstanbul Hukuk Fakültesine göre henüz oldukça geridedir. Hirsch'ten beklenen, o döneme kadar meslek yüksekokulu işlevinde olan Ankara Hukuk Okul'unu Fakülte düzeyine getirmesidir. Ancak, fakültede yerleşik olan sistemlerin değişmesi, bilimsel bir fakülte olarak Őekillenmesi sürecinde çeşitli zorluklar yaşanmıştır. Bunlardan biri, derslere girecek ğretim yesi eksikliğidir. Bu eksiklik neticesinde, Hirsch alanında uzman olduğu hukuk dersleri dışında, hukuk felsefesi ve hukuk sosyolojisi derslerini de yürütmeye başlamıştır.

Derslerin içeriğini oluştururken, İstanbul niversitesi'nin ilk yıllarında özellikle dil sorunu yaşarken yaptığı gibi, kullanacağı kaynakların çevirilerini titizlikle incelemiştir. Hirsch'in otobiyografisinde, bilimsel veya kanunla ilgili metinleri bu yöntemle ele aldığı görülmektedir. Nitekim Ankara'da da çalışmalarını aynı Şekilde yürütmüş, hukuk felsefesi dersinde kullanmak istediği bir metni öğrencilerle birlikte asıl dili olan eski Yunancadan, Almanca, İngilizce, Fransızca çevirilerinden ve o sıralar yeni çıkmış Türkçe çevirisinden yararlanarak inceleme yoluna gitmiştir. Söz konusu metin, Eflatun'un *Kriton Diyaloğu*'dur. Hukuk felsefesi konularını ele alırken, bir yandan da bilimsel metinlerin çevirisinden kaynaklı doğabilecek hatalara öğrencilerin dikkatini çekmek, bu konuda aydınlatmaktadır. Türkçe çeviriye incelerken, dil reformunu göz önünde bulundurarak değerlendirdiğini, Türkçe uygun sözcük ve ifadeleri bulmaya uğraştıklarını aktarmaktadır (a.g.e., s.345). zerinde tartıştıkları bir szcgn Türkçede karşılanması konusunda, Osmanlıca-Türkçe kelime hazinesinden bir sözcükte öğrencilerle birlikte karar kılmışlardır. Söz konusu dersten birkaç hafta sonra, fakültenin profesörler kurulu toplantısında, kurula başkanlık eden Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel, gündem maddelerinin tartışılmasından sonra, Hirsch'in bu ders işleme Őekline değinmiş ve kendisine tepki göstermiştir. Hirsch'in otobiyografisinde aktardığına göre Yücel, kendisinin antik ağ klasik eserlerinin

çevirisi çalışmalarını sabote ettiği görüşündedir. Öğrencilerin çeviriye güvenini sarsmakla suçlamıştır. Çeviri konusunda ancak filologların fikir yürütebileceğini, Hirsch'i, hukuk felsefesi ve sosyolojisi ile uğraşmak yerine filoloji incelemeleri yapmakla itham etmiştir. Arapça bilmediği, fikir yürütemeyeceği gibi oldukça sert ve ağır eleştirileri üzerine Hirsch, bakana yaptığı açıklamayı ve düşüncesini aşağıdaki şekilde aktarmaktadır:

"Bu itham karşılığında, ben de, gerçi Arapça bilmediğimi, ama daha okuldayken eski Yunanca öğrendiğimi ve Eflatun'un diyaloglarını orijinallerinden okuduğumu belirttim. Elbette, ben hukukçuydum. Ama şu son 12 yıl içinde, yurtdışından devralınan Türk Kanunlarında sayısız çeviri hatası bulunduğunu gözlerimle görmüştüm. Bu yanlışları silmek, yerine doğru deyimler koymak zorunluydu. Hele, bundan 2000 yıl önce yazılmış ve genellikle günümüze pek de kelimesi kelimesine sadakatle aktarılamamış olan metinler için, bu büsbütün doğrudu. Kendisinin de mutlaka bileceği gibi, klâsik antik çağa ait eserleri pek çok değişik biçimlerde okumak mümkündür ve işine titizlikle bağlı bir üniversite hocasının da görevi, seminerine katılanların bu hususa dikkatini çekmektir. Dolayısıyla davranışımı knamasına hak veremiyordum Üstelik Kriton Diyalogunu Türkçeye çeviren kişinin, bunu Yunanca orijinal metinden mi, yoksa bir başka çeviri üzerinden mi yaptığını da bilmiyordum. Ayrıca, nesnel olarak da kendisiyle aynı görüşte değildim, çünkü çeviride kullanılan deyim, orijinal metindeki deyim anlamını vermiyordu. Bakan, kitaplıktan eski bir Arapça-Türkçe sözlük getirtti ve benim söylediğim Osmanlıca-Türkçe sözcüğün beğenmediğim Öz Türkçe sözcüğün anlamına da gelebileceğini bana ispat etmek istedi. Ama bu ispat denemesi başarısızlıkla sonuçlandı. Sonunda Bakan, bana Yunanca ve Latince klâsiklerin çevirisinin 2. baskıları sırasında yardımcı olup olmayacağımı sorarak, işin içinden sıyrıldı. Seve seve yardım edeceğimi söyledim" (a.g.e., s.346).

Hirsch'in, bakana yaptığı açıklamada değindiği üzere, Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanından sonra çıkarılmış kanunlar konusunda titizlikle yürüttüğü çalışmalar ve bu konuda önemli değerlendirmeleri bulunmaktadır. Otobiyografisinde bu konuda birçok başlık altında, çeşitli bağlamlarda değerlendirmelerde bulunmuştur. Kanunların dilsel özelliklerine ilişkin de önemli değerlendirmeleri yine aynı eserinde görülmektedir. Türkçe'nin reformasyon sürecindeki kullanımına örnek oluşturması bakımından, Cumhuriyet'in ilanından sonra yayınlanan kanunlar çerçevesinde yaptığı bir değerlendirmeye de değinmek yerinde olacaktır.

İstanbul'da ilk ders vermeye başladığında yaptığı araştırmalar sonucunda, Türk Hukukuna ilişkin eğitimlerde kullanılacak çalışmaların eksik olduğunu, kanunların da çeviriler nedeniyle karmaşaya sebep olabilecek özellikte olduğunu tespit etmiştir. Bu nedenle, pozitif Türk Hukuk düzenine dayanan bir ticaret hukuku sistemi tasarlamaya karar vermiştir. Deniz ticaret hukuku tek bir yabancı milli hukuk düzeninden alınmışken, kara ticaret hukukunun bazı bölümleri arasında bu düzeyde bir birlik olmadığını, en az 12 farklı millî hukuktan derlendiğini saptamıştır. Buna bağlı olarak terminoloji ve içerikte de birliğin bulunmadığını, komisyon üyelerinin kendi hâkim oldukları yabancı dillerden çevirileri üstlendiğine ve bu çevirileri de yine kendi kelime hazineleri doğrultusunda yaptıklarına dair izlenim edindiğini belirtmektedir (a.g.e, s.246)⁶.

Hirsch, *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi* adlı münferit bir çalışması olduğu halde, otobiyografisinde de üniversite reformu konusuna yoğun olarak yer vermiştir. Ancak yapılmış incelemede ele alınmış örneklerden de anlaşıldığı üzere, Türkiye'deki üniversite reformunda dil unsuruna, yine Türkiye'de uygulanan dil reformu nedeniyle yer vermiştir. Hukuk profesörü olarak, Türkiye'de bilimsel alanda ve kanun tasarılarının çalışmalarında aldığı birçok görev vesilesiyle önemli hizmetleri olmuştur. Otobiyografisinde bunlardan bahsederken dil konusuna, söz konusu kısımda ele aldığı konuya etkisi çerçevesinde mutlaka değinmektedir.

⁶ Hirsch'in Türk Hukuku alanında hizmetleri için ayrıca bknz. Reismann, 2011; Krüger, 1986; Schlötzer, 2016; Haymatloz 15:40- 17:25; Stock, 2008; Erichsen, 2016.

Sonuç

Ernst Hirsch, otobiyografisinde kendi yaşam öyküsü ile Türkiye'de 1933 itibariyle başlayan üniversite reformu sürecini bir arada anlatmaktadır. Çalışma kapsamında eserin sadece Türkiye bölümü ele alınmıştır. Türkiye'de yaşadığı dönemi ele alırken, Türkiye'ye dair bilgi verdiği konular çok çeşitlidir. Fakat, eserin başından sonuna dek sürekli değindiği ve önemini vurguladığı konu, eğitim ve hukuk reformu sürecinde dil reformudur.

Bu bağlamda bilimde, eğitimde, hukukta ve toplumda dil konusunun ve çevirinin önemini otobiyografinin genelinde vurgulamaktadır. Hukuk profesörü olarak yürüttüğü görevi nedeniyle dil konusuyla yoğun şekilde meşgul olması neticesinde fark ettiklerini, Alman Literatürüne kazandırdığı bir çalışma olan otobiyografisinde Türkiye'deki deneyimleri üzerinden önemli örneklerle sunmaktadır. Otobiyografisine ilişkin Almanya'da yürütülmüş bazı çalışmalarda iddia edildiğinin aksine, Türkiye'ye duyduğu sevgi ve bağlılık, eleştiride bulunmasına engel olmamıştır. Eleştirileri, olgu ve durumlardan yola çıkarak bütünlük içindedir. Bu noktada, değerlendirmelerinin nesnel olduğu da görülmektedir.

Öte yandan, Hirsch'in bu eseri, Almanya'da görmediği ilgi açısından da önemlidir. Hirsch'in Türkiye'de reform sürecine ilişkin dile getirdikleri, yıkıcı veya karalayıcı yorumlar değildir. Aksine, bir milletin ve devletin elindeki her imkânla seferber olarak yenileme hareketi içine girdiğini ayrıntılarıyla aktarmakta, bu süreçte ise bazı aksaklıkların öngörülemediğini ve bunun getirdiği kimi zorlukları değerlendirmiştir. Eserin en temel özelliği ise, Almanya'dan nasyonal sosyalizm nedeniyle kaçmak zorunda kalmış çok başarılı bir profesörün, başka bir ülkenin yeniden kurulması sürecinde hukuk alanında bilirkişi olarak yer almasıdır. Bu bağlamda Almanya'da ilgi görmemiş olması düşündürücüdür. Nitekim bu çalışmada ele alınmamış sayısız konuda aktarımda bulunurken, sunduğu Türkiye imajı olumludur. Sistem ve işleyişe yönelik değindiği zorluklar, sadece süreçle ilişkili, bir sistemin kurulması konusundadır. Eserde Türkler demokrasi ve bilim çerçevesinde hareket eden bir millet olma özelliğiyle tanıtılmaktadır.

Kaynakça

Bağ, Ş. (2014). Belgesel Yazın. *Humanitas*, S. 3, s. 39-46.

Dalaman, C. (1998). *Die Türkei in ihrer ihrer Modernisierungsphase als Fluchtland für Deutsche Exilanten*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Grades eines Doktors der Politischen Wissenschaften. Berlin: Otto-Suhr-Institut der Freien Universität

Erichsen, R. (2016). Emigranten und offiziell aus Deutschland entsandte Fachleute im Bibliothekswesen: Ein Beispiel für Bedingungen und Wirkungen der Wissenschaftsemigration. In: Kubaseck, C., Seufert, G.(Hrsg): *Deutsche Wissenschaftler im türkischen Exil: Die Wissenschaftsmigration in die Türkei 1933-1945*. Istanbul Texte und Studien, herausgegeben vom Orient Institut Istanbul, Band 12. Würzburg: Ergon Verlag, s. 87-116.

Hirsch, E. E. (2017). *Anılarım: Kayzer Dönemi, Weimar Cumhuriyeti, Atatürk Ülkesi* (13. Basım). Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.

Karayalçın, Y. (2017). Sunarken. İçinde: Hirsch, E. E.: *Anılarım: Kayzer Dönemi, Weimar Cumhuriyeti, Atatürk Ülkesi*. Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.

Krüger, H. (1986). *Zum Gedenken Ernst E. Hirsch (1902-1985), Die Welt des Islams XXVI*, s. 1-10.

Mangold-Will, S. (2014). Deutsche in der Türkei 1933 – 1945: Mehr als eine Exilgeschichte und Einseitiger Modernisierungstransfer. Erişim adresi: <https://www.bpb.de/internationales/europa/tuerkei/184978/deutsche-im-exil-tuerkeiPfad> Erişim tarihi 17.04.2020.

- Reisman, A. (2011). *Nazizmden Kaçanlar ve Atatürk'ün Vizyonu* (Çev. Gül Çağalı Güven). İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Röder, W., Strauss, H. A. (1999). *Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933*. Herausgegeben vom Institut für Zeitgeschichte, München und von der Research Foundation for Jewish Immigration, Inc., New York Gesamtleitung. Saur: München
- Schlötzer, C. (2016) Hirsch E. E., Hirsch E. T. (2016). Zweite Heimat Türkei In: Kubaseck, C., Seufert, G. (Hrsg): *Deutsche Wissenschaftler im türkischen Exil: Die Wissenschaftsmigration in die Türkei 1933-1945*. Istanbul Texte und Studien, herausgegeben vom Orient Institut Istanbul, Band 12. Würzburg: Ergon Verlag, s. 209-216.
- Stock, A. (2008, 25 November). *Exilant als juristischer Aufbauhelfer* [Buchkritik]. Erişim Adresi: https://www.deutschlandfunkkultur.de/exilant-als-juristischer-aufbauhelfer.950.de.html?dram:article_id=136861 Erişim Tarihi: 12.04.2020